

УДК 81'37::83'374.4
ББК 81.2Укр-4

ПРИНЦИПИ КОНСТРУЮВАННЯ СЛОВНИКОВИХ СТАТЕЙ В ЕТИМОЛОГІЧНОМУ СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (на прикладі слів, успадкованих з праслов'янської мови)

КАПРАНОВ Я. В.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті уточнено дефініцію поняття “Етимологічний словник української мови”; охарактеризовано його мега-, макро- та мікроструктури; комплексно проаналізовано словникові статті слів, успадкованих з праслов'янської мови; встановлено й класифіковано “принципові настанови” лексикографів у конструюванні словникових статей; представлено розгорнуту структуру словникової статті для Етимологічного словника української мови.

Ключові слова: “Етимологічний словник української мови”, мега-, макро- та мікроструктури, словникова стаття, “принципові настанови”, конструювання словникової статті, структура словникової статті.

The article deals both with the definition of the “Етимологічний словник української мови” notion and the characteristics of its mega-, macro- and microstructures. There were analyzed the structures of entries of the words inherited from the Proto-Slavic language; the “principle instructions” in writing of the entries were established and classified; the detailed structure of entry was represented for the Etymological Dictionary of the Ukrainian Language.

Key words: “Етимологічний словник української мови”, mega-, macro- and microstructures, entry, “principle instructions”, writing of entries, structure of entry.

Сучасна лексикографія, з одного боку, впевнено продовжує дотримуватися основоположних (традиційних) “принципових настанов” (термін О. С. Кубрякової) лексикографування при створенні / укладанні словників будь-якого типу, а з іншого, – намагається знайти ще й ті, які сприятимуть вдосконаленню й універсалізації (праці П. М. Денисова [8; 9; 10; 11] В. В. Дубічинського [12; 13], Ю. М. Караулова [15] та ін.) як зовнішньої структури лексикографічного джерела, або ж його *мега-* й *макроструктури*, так і внутрішньої структури, або його *мікроструктури* [21, с. 152]. Процес укладання лексикографічних джерел залишається одним із найстарших видів філологічної діяльності (праці Ю. Д. Апресяна [2], В. В. Виноградова [4], П. М. Денисова [8; 9; 10; 11], В. В. Дубічинського [12; 13], Л. Згуста [42], Ю. М. Караулова [15], Я. Малкієл [41], В. В. Морковкіна [23], В. Д. Табанакової [34], Ф. Хаусманн [40], Л. В. Щерби [37; 38] та ін.), тому робота з покращення змісту, переосмислення механізмів лексикографування, розширення набору параметрів (термін Ю. М. Караулова), а також удосконалення й організація структури словникових описів при їх конструюванні триває і дотепер. Як слушно зазначає В. В. Кирикилиця, “праця лексикографа завжди буде актуальною, бо це зусилля людської думки; мова – це не статичний інструмент, це живий організм, а створення / укладання словника – це праця, для якої потрібен талант, натхнення і глибокі спеціальні знання” [16, с. 252].

Попередній огляд наукової літератури засвідчує, що у сучасній лексикографії найменш вивченими є *етимологічні джерела*, які, за спостереженнями О. С. Остапової, на сьогодні стали тими “спеціальними лінгвістичними довідниковими системами, у яких вміщується інформація про генетичні зв'язки (етимологію) слів певної мови або групи споріднених мов” [24, с. 40], а ці зв'язки, своєю чергою, є надзвичайно складними для їх виявлення й опису. Окреме і дотепер не вирішене питання стосується, насамперед, принципів підходів лексикографів щодо заповнення їх внутрішньої структури, або *мікроструктури* [21, с. 154], тобто *етимологічної статті*, які, за визначенням Н. С. Бондарчук і Р. Д. Кузнецової, є маленьким дослідженням історії окремого слова [3, с. 83], у якій лексикограф намагається вирішити такі проблеми, як 1) висвітлення генетичних зв'язків та найвірогіднішої етимологічної версії

реєстрового слова; 2) представлення етимологічного ланцюжку, “родоводу” реєстрового слова: від встановлення етимона (первісної форми і значення) до індоєвропейського рівня [30, с. 18–22]. Зауважимо, що такі принципові підходи мають бути основоположними у створенні / укладанні джерел такого типу, адже власне мова не може цілком забезпечити процес розкриття вірогідності етимологічних гіпотез слів, потребуючи залучення даних різних суміжних сфер гуманітарного знання.

Мета статті – виявити “принципові настанови” укладачів у лексикографічному конструюванні словникових статей слів, успадкованих з праслов’янської мови в Етимологічному словнику української мови.

Завдання:

- уточнити дефініцію поняття “Етимологічний словник української мови”;
- охарактеризувати мега-, макро- і мікроструктуру як основні композиційні складові Етимологічного словника української мови;
- проаналізувати словникові статті слів, успадкованих з праслов’янської мови за двома критеріями: за характером зони поля заголовного слова і зони поля етимології;
- виявити основні принципи щодо узагальнення словникових відомостей як моделювання плану змісту мови, за якими структуровано досліджувані словникові статті;
- класифікувати встановлені “принципові настанови” укладачів щодо їх дотримання;
- представити загальну модель структури словникової статті в Етимологічному словнику української мови.

Матеріал дослідження – Етимологічний словник української мови у 7 томах, за редакцією О. С. Мельничука (т. 1–6, 1982–2012).

Однією з перших спроб укладання етимологічного словника української мови є “Етимологічний словник української мови” у 7 томах, за редакцією О. С. Мельничука (т. 1–6, 1982–2012) [43], створеного відділом загального і слов’янського мовознавства ордену Трудового Червоного Прапора Інституту мовознавства імені О. О. Потебні Академії наук УРСР [там само, т. 1, с. 5]. На сьогодні укладено й опубліковано шість томів, а над сьомим триває процес укладання.

Етимологічний словник української мови (далі – ЕСУМ) – це словник, у якому подано основні відомості про етимологію (тобто, походження і генетичні зв’язки) слів української літературної мови і українських діалектів, зафіксованих в XIX і XX ст. Основний характер ЕСУМ може бути визначений за двома найбільш загальними його ознаками: максимальною повнотою охоплених лексичних матеріалів української мови, які потребують етимологічного висвітлення, і пов’язаною з цим відносною стислістю викладу [44, т. 1, с. LXVII]. За спостереженнями Т. Б. Заграєвської, у кожному лексикографічному джерелі (не лише етимологічному) можна чітко встановити такі його композиційні складові [14, с. 731]: 1) **мегаструктуру** (*megastructure*) – вступ / передмова, власне словник і додатки [19, с. 63]; 2) **макроструктуру** (*macrostructure*) – загальна будова, характер і природа його лексичних одиниць [6, с. 16–17]; 3) **мікроструктуру** (*microstructure*) – побудова словникової статті та спосіб її заповнення [там само].

Мегаструктура ЕСУМ складається зі 1) *вступної частини*, яка включає передмову; вступ (характер словника, наукові засади та будову його словникових статей); умовні скорочення і їх пояснення (скорочення ремарок, назви мов, наріч і діалектів та бібліографічні скорочення); 2) *корпусу*, який організовує, насамперед, його **макроструктуру** (основний список слів, тобто власне словник), де, своєю чергою, представлені словникові статті, що і складають **мікроструктуру** словника [14, с. 731]. Окремо зупинимося і проаналізуємо **макро- і мікроструктури** ЕСУМ.

Макроструктура налічує **28907** реєстрових одиниць (Т. 1: А–Г. – 632 с. – **4938** одиниць; Т. 2: Д–Копці. – 572 с. – **4815** одиниць; Т. 3: Кора–М. – 552 с. – **3890** одиниць; Т. 4: Н–П. – 656 с. – **5702** одиниць; Т. 5: Р–Т. – 704 с. – **5283** одиниць; Т. 6: У–Я. – 568 с. – **4279** одиниць), які було сформовано на основі трьох лексикографічних джерел: 1) “Українсько-російського

словника” у 6 томах АН УРСР; 2) “Словаря української мови” у 4 томах, за редакцією Б. Д. Грінченко; 3) “Малорусько-німецького словаря”, за редакцією Є. Желехівського, С. Недільського, а також усіх наявних на той час словників діалектної лексики [43, т. 1, с. 7].

В ЕСУМ представлені як *самостійні (повнозначні) частини мови*: іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники; так і *службові (неповнозначні)*: прийменники, сполучники, частки. До реєстру видання також потрапили: 1) вигуки, які посідають проміжне місце між самостійними і службовими словами, та служать для безпосереднього вираження емоцій, почуттів і волі людини [32, с. 310]; 2) префікси; 3) використовувані українцями особові імена і частіше вживані в українській мові етнічні назви, не похідні від назв відповідних країн [43, т. 1, с. 7]. Окремо варто наголосити на тому, що, за спостереженнями П. О. Селігей, суфікси та суфіксоїди у словнику не зустрічаються, бо початок роботи над укладанням видання припадає на 1964 рік, а на той час у слов'янській етимологічній лексикографії не існувало традиції розглядати суфіксальні одиниці. До того ж бракувало таких розвідок, на які можна було б надійно спертися, готуючи відповідні словникові статті. Тому на сьогодні дістати вірогідну інформацію про походження суфіксів українському читачеві, по суті, нізвідки [29, с. 113].

Указані вище реєстрові одиниці, зафіксовані в XIX і XX ст., розподілено на: 1) *слова української літературної мови* (далі – СУЛМ); 2) *українські діалекти* (далі – [УД]) як здавна успадковані, так і запозичені з інших мов, які знаходять етимологічне висвітлення або характеристику стану їх етимологічної розробки. Що стосується іншомовних запозичень, то в ЕСУМ вводяться лише такі, які стали справжніми елементами словникового складу української мови чи певного українського говору, хоч би й територіально обмеженого, пограничного [43, т. 1, с. 7]. Зауважимо, що у словнику не подаються: 1) іншомовні слова, вживані в українському контексті як цитати з іншої мови або характерні лише для пунктів зі змішаним двомовним населенням; 2) вживані в розмовній мові українського населення звичайні русизми [44, т. 1, с. LXVIII].

Необхідно звернути увагу і на те, що до реєстру ЕСУМ вводиться велика кількість діалектних слів і словотворчих та фонетичних варіантів, а також певних діалектних значень слів, відомих у літературній мові з іншими значеннями, що, за спостереженнями О. С. Мельничука, робить недоцільним вживання при кожному такому слові позначки “*діал.*”, яка надзвичайно переобтяжила б текст словника. Замість цього кожне діалектне слово і кожне діалектне значення відомого у літературній мові слова у словнику, за поодинокими специфічними винятками, подається в квадратних дужках []. Така ж позначка характерна і для діалектних іншомовних відповідників до розглядуваного слова української мови. Тимчасом слова і значення з українських діалектів, не зафіксовані в 1) “Українсько-російському словнику” в 6 томах АН УРСР; 2) “Словарі української мови” у 4 томах, за редакцією Б. Д. Грінченко, супроводжуються скороченою позначкою лексикографічного джерела (наприклад, Гриц, Ж, О, Я та ін.), з якого вони були взяті до словника [44, т. 1, с. LXVIII].

Більше того, усі представлені реєстрові одиниці в ЕСУМ розподіляємо за такими трьома групами: 1) словникові статті, у яких подається етимологічна характеристика з фіксацією реконструйованих форм (архетипів, праформ); 2) словникові статті, у яких подається етимологічна характеристика без фіксації реконструйованих форм (архетипів, праформ); 3) словникові статті без етимологічного висвітлення, з загальною оцінкою “неясне”.

Власне **мікроструктури** ЕСУМ – це безпосередньо організація відомостей у двох зонах словникових статей: “полі заголовного слова й полі етимології” [5, с. 56–57]. Тому залежно від характеру висвітлюваного реєстрового слова у словнику подано чотири варіанти конструювання структур словникових статей, серед яких: 3 – основні (Варіанти № 1–3) [43, т. 1, с. 10] і 1 – додаткова (Варіант № 4).

Варіант № 1. Словникові статті реєстрових слів, етимологічна характеристика яких повністю висвітлюється в одній статті, де укладачі, своєю чергою, фіксують їх етимони, тобто реконструйовані форми (архетипи, праформи), конструюються з таких частин: а) реєстрове

слово; б) фонетичні та словотворчі варіанти реестрового слова і всі ті похідні від реестрового слова та його варіантів, які було визнано за доцільне подавати у словнику під реестровим словом; в) етимологічні відповідники реестрового слова з усіх слов'янських мов, у яких вони зафіксовані; г) реконструйована форма реестрового слова чи його основи на різних етапах розвитку праслов'янської мови, починаючи від найпізнішого і закінчуючи найдавнішими і в разі потреби пояснення до цієї форми на рівні праслов'янської мови; д) етимологічно пов'язані з реестровим словом слова інших індоєвропейських мов, починаючи з найближчих до праслов'янської фонетичних і словотворчих форм; індоєвропейський корінь чи поширена основа, які подаються на початку чи в кінці цієї частини статті залежно від конкретного характеру матеріалу і зумовленого ним ходу викладу; е) етимологічно пов'язані з реестровим словом слова семіто-хамітських чи урало-алтайських мов (де можливо); є) бібліографія найважливішої літератури з питань етимології відповідного слова чи споріднених з ним слів слов'янських і інших мов, якщо вона не була наведена вже в попередній частині статті.

Серед словникових статей, конструювання структур яких відбувається за цією моделлю, представлені *успадковані слова з праслов'янської мови* (далі – УСПМ), серед яких виокремлено: 1) *успадковані слова з праслов'янської мови, які не перебувають в етимологічному зв'язку з іншим успадкованим словом з праслов'янської мови* (далі – УСПМ ⇌ ЕЗІУСПМ); 2) *успадковані слова з праслов'янської мови, які перебувають в етимологічному зв'язку з іншим успадкованим словом з праслов'янської мови* (далі – УСПМ ⇌ ЕЗІУСПМ). Зауважимо, що в кінці словникових статей УСПМ ⇌ ЕЗІУСПМ, як правило, стоїть позначка “Див. ще” – “дивись ще”, за допомогою якої робиться відсилання до відповідного іншого успадкованого слова з праслов'янської мови, від якого, своєю чергою, може бути зворотне відсилання до цього або іншого слова за допомогою позначки “Пор.” – “порівняй” [43, т. 1, с. 8].

Варіант № 2. Якщо реестрове слово перебуває в етимологічному зв'язку з іншим словом української мови, під яким подається глибока етимологічна характеристика, спільна для обох (чи кількох) таких реестрових слів, то стаття будується лише з частин а), б) і в деяких випадках в), після чого стисло викладається найближча етимологія реестрового слова, включаючи всюди, де можливо, його етимони, тобто реконструйовані форми (архетипи, праформи), наводиться бібліографія, а в кінці статті за допомогою позначки “Див. ще” – “дивись ще” робиться відсилання до відповідного іншого слова української мови [43, т. 1, с. 10–11] або, коли слово, на яке робиться посилання, названо в кінці статті, за допомогою позначки “(див.)” – “дивись” після цього слова, від яких, як правило, може бути зворотне відсилання до цих слів за допомогою позначки “Пор.” – “порівняй” [там само, т. 1, с. 8].

Серед словникових статей, конструювання структур яких відбувається за цією моделлю, представлені *слова, які перебувають в етимологічному зв'язку з іншими словами української мови* (далі – С ⇌ ЕЗІСУМ), серед яких виокремлено: 1) *неуспадковані / незапозичені слова, які перебувають в етимологічному зв'язку з іншим словом української мови* (далі – НУ/НЗС ⇌ ЕЗІСУМ) – це такі реестрові одиниці, які утворилися шляхом: буквальної транслітерації, видозміни деетимологізованих слів (форм), засвоєння з латинської номенклатури, звуконаслідувального утворення, злиття / зрощення / поєднання двох частин мов (наприклад, службові частини мови), контамінації певних слів, скорочення певної частини мови, втрати певних звуків, або такі, які є власне українськими утвореннями, формами книжного походження та ін.; 2) *запозичені слова з будь-яких інших мов, які перебувають в етимологічному зв'язку з іншим словом української мови* (далі – ЗСІМ ⇌ ЕЗІСУМ), як в українську (далі – ЗСУМ ⇌ ЕЗІСУМ), так і в давньоруську (далі – ЗСДМ ⇌ ЕЗІСУМ) мови.

Зауважимо, що всі С ⇌ ЕЗІСУМ, серед яких представлено НУ/НЗС ⇌ ЕЗІСУМ і ЗСІМ ⇌ ЕЗІСУМ (ЗСУМ ⇌ ЕЗІСУМ та ЗСДМ ⇌ ЕЗІСУМ), разом з належними до кожного з них похідними розробляються в окремих статтях. Причому для НУ/НЗС ⇌ ЕЗІСУМ

глибока етимологія подається при якомусь одному з них (найпростішому або першому за алфавітним порядком), яка, передовсім, є спільною для обох (чи кількох) таких реєстрових слів, а по-друге, включає відповідники з інших індоєвропейських мов, а також всюди, де можливо, їх етимони, тобто реконструйовані форми (архетипи, праформи). Натомість, якщо ЗС \Leftrightarrow ЕЗІСУМ зводиться до такого слова в мові-джерелі, яке перебуває в глибших етимологічних зв'язках з іншим словом української мови, пояснення такого запозиченого слова доводиться лише до слова в мові-джерелі, а при ньому, замість глибшої етимології, вказується позначка “Див. ще” – “дивись ще” на його етимологічний зв'язок з відповідним іншим словом української мови; таким чином, глибша етимологія запозичення, включаючи всюди, де можливо, їх етимони, тобто реконструйовані форми (архетипи, праформи), подається вже під відповідним йому українським словом, від якого, своєю чергою, може бути зворотне відсилання за допомогою позначки “Пор.” – “порівняй” до слова-запозичення [43, т. 1, с. 8].

Варіант № 3. У словникових статтях при реєстрових словах, що були *запозичені слова в українську або давньоруську мову з будь-якої іншої мови*, замість частин г), д), е) подається одна частина, де, передовсім, вказуються джерела і шляхи запозичення, а по-друге, повністю висвітлюється етимологічна характеристика запозиченого слова в мові-джерелі в одній статті [43, т. 1, с. 11], а також всюди, де можливо, їх етимони, тобто його реконструйовані форми (архетипи, праформи).

Серед словникових статей, конструювання структур яких відбувається за цією моделлю, представлені *запозичені слова з будь-яких інших мов, які не перебувають в етимологічному зв'язку з іншим словом української мови* (далі – ЗСІМ \Leftrightarrow ЕЗІСУМ), як в українську (далі – ЗСУМ \Leftrightarrow ЕЗІСУМ), так і в давньоруську (далі – ЗСДМ \Leftrightarrow ЕЗІСУМ) мови.

Варіант № 4. У словникових статтях при реєстрових словах, що є *неуспадкованими / незапозиченими, які не перебувають в етимологічному зв'язку з іншими словами української мови* (далі – НУ/НЗС \Leftrightarrow ЕЗІСУМ) – це такі реєстрові одиниці, що утворилися шляхом: афіксації, видозміни, засвоєння з новолатинської номенклатури, звуконаслідувального утворення та ін., подаються частини а), б) і в деяких випадках в), після чого стисло викладається їх найближча етимологічна характеристика, включаючи всюди, де можливо, їх етимони, тобто реконструйовані форми (архетипи, праформи), а в кінці вказується бібліографія найважливішої літератури з питань етимології відповідного реєстрового слова.

У цій розвідці спробуємо проаналізувати словникові статті УСПІМ \Leftrightarrow ЕЗІУСПІМ, конструювання структур яких було здійснено за Варіантом № 1: 1) СУЛМ: **ба́тько** (іменник) [43, т. 1, с. 152], **де́сять** (числівник) [там само, т. 2, с. 44], **я́сний** (прикметник) [там само, т. 6, с. 557–558]; 2) [ДС]: **[корко́ші]** (іменник) [там само, т. 3, с. 26], **[ле]** (сполучник / частка) [там само, т. 3, с. 204–205], **[раді́ти]** (дієслово) [там само, т. 5, с. 14]. Нагадаємо, що принциповим для ЕСУМ є аналіз двох зон його словникових статей: “поля заголовного слова і поля етимології” [5, с. 56–57].

Зона поля заголовного, або реєстрового, слова розпочинається із реєстрових слів: **ба́тько**, **де́сять**, **[корко́ші]**, **[ле]**, **[раді́ти]**, **я́сний**. Уже на початку окремих словникових статей спостерігаємо: 1) ремаркування [12, с. 59–60]: граматичні: **[корко́ші]** (мн.), де “мн.” – “множина”; 2) семантизацію [12, с. 56; 22, с. 116; 33, с. 133; 45, с. 7]: **[ле]** “але; тільки, лише; (як вставка в мові) от, же, ж”; **[раді́ти]** “дбати, піклуватися” Нед; **я́сний** “який випромінює світло”; 3) ілюстративний матеріал [5, с. 56]: **[корко́ші]** (у виразі [на к. кого взяти] “носити кого-небудь на спині, на плечах”) Ж.

Словникові статті включають словотворчі й фонетичні варіанти реєстрових слів, які містять усі похідні від них, а також похідні від їх варіантів [43, т. 1, с. 10], де представлені як діалектні, так і літературні форми [там само, т. 1, с. 11]: для **ба́тько** – **ба́тя**, **[ба́тьо Ж, бату́сь Ж, батю́к Я]**, **[батю́хна]** “батьенько” Я, **ба́тюшка** “тіп” (з рос.), **ба́тьківці́на** СУМ, Ж, **ба́тькува́ти** “ляяти батька; бути батьком”, **безба́течко** “позашлюбний син”, **[поба́тько]** “приймний батько” Ж, **[поба́тька́тися]** “стати в стосунки батька й сина”; для **де́сять** – **уде́сятьо́х**;

для [коркóші] – (мн.) (у виразі [на к. кого взяти] “носити кого-небудь на спині, на плечах”) Ж, [горгóші] (мн.) (у сполученнях [нести дитину на горгошах] “нести дитину на плечах, за спиною”, [узяти на г.]) Ме, [гиргéші] “тс.” Гриц, [кóркуш] “плечі, шина, спина” Ж; для [ле] – “але; тільки, лише; (як вставка в мові) от, же, ж”; для [радїти] – “дбати, піклуватися” Нед, [радїтель] “той, що піклується, доглядач” Нед, [радївий] “сприятливий, доброзичливий” Нед, [радїтельний] “ревний, старанний” Бі; для я́сний – “який випромінює світло”, ясéнный “ясний”, яснува́тий, яса́ “світло, сяйво”, ясенéць “перша тонка крига на річці”, [я́сень] “полярна зірка” Нед, [я́ска] “усе блискуче; іскристий пластівець снігу, сніжинка” Нед, [ясне́ць] “поверхня гладкої криги, не покритої снігом; прозора крига” Нед, [ясні́на] “світло; ясна погода, година УРС, СУМ; світло від вогню Г”, [яснове́ць] (бот.) “глуха кропива, *Lamium amplexicaule* L.” Мак, ясо́нька, ясо́чка, [ясні́ти] “робити блискучим, полірувати; з’ясовувати”, ясні́тися “сяяти, виблискувати”, ясні́ти, ясні́шати, ясува́ти (заст., поет.) “з’ясовувати; виявляти”, ясно́ Г, Пі, з’ясо́вувати, об’ясня́ти, проясня́ти, роз’ясня́ти.

Для повнішого висвітлення етимології окремих слів, до етимологічних статей укладачі подали пов’язані з реєстровими словами: 1) **словотворчі й фонетичні варіанти, їх похідні, включаючи діалектні й літературні форми**: для ба́тько – ба́тя, [ба́тьо Ж, батусь Ж, батю́к Я], [батю́хна] “батьенько” Я, ба́тюшка “тіп” (з рос.), ба́тьківщина СУМ, Ж, ба́тькува́ти “лаяти батька; бути батьком”, безба́течко “позашлюбний син”, [поба́тько] “приймний батько” Ж, [побатька́тися] “стати в стосунки батька й сина”; для [коркóші] – (мн.) (у виразі [на к. кого взяти] “носити кого-небудь на спині, на плечах”) Ж, [горгóші] (мн.) (у сполученнях [нести дитину на горгошах] “нести дитину на плечах, за спиною”, [узяти на г.]) Ме, [гиргéші] “тс.” Гриц, [кóркуш] “плечі, шина, спина” Ж; [радїти] – “дбати, піклуватися” Нед, [радїтель] “той, що піклується, доглядач” Нед, [радївий] “сприятливий, доброзичливий” Нед, [радїтельний] “ревний, старанний” Бі; для я́сний – “який випромінює світло”, ясéнный “ясний”, яснува́тий, яса́ “світло, сяйво”, ясенéць “перша тонка крига на річці”, [я́сень] “полярна зірка” Нед, [я́ска] “усе блискуче; іскристий пластівець снігу, сніжинка” Нед, [ясне́ць] “поверхня гладкої криги, не покритої снігом; прозора крига” Нед, [ясні́на] “світло; ясна погода, година УРС, СУМ; світло від вогню Г”, [яснове́ць] (бот.) “глуха кропива, *Lamium amplexicaule* L.” Мак, ясо́нька, ясо́чка, [ясні́ти] “робити блискучим, полірувати; з’ясовувати”, ясні́тися “сяяти, виблискувати”, ясні́ти, ясні́шати, ясува́ти (заст., поет.) “з’ясовувати; виявляти”, ясно́ Г, Пі; натомість, для де́сять, [ле] – не простежуються; 2) **похідні від реєстрових слів, включаючи діалектні й літературні форми**: для ба́тько – безба́течко “позашлюбний син”, [поба́тько] “приймний батько” Ж, [побатька́тися] “стати в стосунки батька й сина”; для де́сять – удеса́тьо́х; для я́сний – з’ясо́вувати, об’ясня́ти, проясня́ти, роз’ясня́ти; натомість, для [коркóші], [ле], [радїти] – не простежуються.

Варто зазначити, що для представлених словотворчих й фонетичних варіантів реєстрових слів, усіх похідних від них, а також похідних від їх варіантів, укладачі використали наголошення, які характерні для певних етапів чи територіальних умов розвитку української літературної мови [43, т. 1, с. 8–9]. У словниковій статті із реєстровим словом я́сний зустрічаємо похідні від його словотворчих й фонетичних варіантів, де зустрічаємо діалектну форму: [ясні́на] “світло; ясна погода, година УРС, СУМ; світло від вогню Г”; а також літературна форма: ясно́ Г, Пі, у яких простежується наявність двох варіантів наголошення, позначених над одним написанням слова без виділення нормативного наголосу, проте з наведенням основних лексикографічних джерел, у яких ці наголоси зафіксовано [там само, т. 1, с. 9]: Г – Словарь української мови / Б. Д. Грінченко. – К, 1907–1909. – Т. 1–4; Пі – Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан / Ф. Пискунов. – 2-е изд. – К, 1882; СУМ – Словник української мови : у 11 т. / [під кер. акад. І. Білодіда] – К. : Наукова думка, 1970–1980; УРС – Українсько-російський словник : у 6 т. / [гол. ред. І. М. Кириченко]. – К. : Вид-во АН УРСР,

1953–1963. Зустрічаємо також *діалектну форму*, у якій знак наголосу не був указаний, а тому подається у словниковій статті без його позначення: для [радїти] – [радїтель] “той, що піклується, доглядач” Нед.

Окрім цього, можемо говорити про те, що всі словотворчі й фонетичні варіанти реєстрових слів, усі похідні від них, а також похідні від їх варіантів зі своїми значеннями свідчать про семантичний розвиток реєстрових слів у синхронічному зрізі: для **батько** – *бáтя*, [бáтьо Ж, батўсь Ж, батўк Я], [батўхна] “батенько” Я, *бáтюшка* “піп” (з рос.), *бáтьківщина* СУМ, Ж, *батькувати* “лаяти батька; бути батьком”, *безбáтечко* “позашлюбний син”, [побáтько] “приймний батько” Ж, [побатькáтися] “стати в стосунки батька й сина”; для [коркóші] – [горгóші] (мн.) (у сполученнях [нести дитину на горгóшах] “нести дитину на плечах, за спиною”, [узяти на г.] Ме, [пиргéші] “тс.” Гриц, [кóркуш] “плечі, шина, спина” Ж; для [ле] – “але; тільки, лише; (як вставка в мові) от, же, ж”; для [радїти] – “дбати, піклуватися” Нед, [радїтель] “той, що піклується, доглядач” Нед; для **ясний** – “який випромінює світло”, *ясéнный* “ясний”, *яснуватий*, *ясá* “світло, сяйво”, *ясенéць* “перша тонка крига на річці”, [ясень] “полярна зірка” Нед, [яска] “усе блискуче; іскристий пластивець снігу, сніжинка” Нед; для **десять** – не простежуються.

Більше того, у процесі аналізу словотворчих й фонетичних варіантів реєстрових слів, усіх похідних від них, а також похідних від їх варіантів, спостерігаємо: 1) ремаркування [12, с. 59–60]: а) граматичні: для [коркóші] – [горгóші] (мн.), де “мн.” – “множина”; б) лексичні: для **ясний** – [ясновéць] (бот.) “глуха кропива, *Lamium amplexicaule* L.” Мак, де “бот.” – “ботанічне”; в) стильові: для **ясний** – *ясніти*, *яснішати*, *ясувати* (заст., поет.) “з’ясовувати; виявляти”, де “поет.” – “поетичне”; г) хронологічні: для **ясний** – *ясніти*, *яснішати*, *ясувати* (заст., поет.) “з’ясовувати; виявляти”, де “заст.” – “застаріле” [там само, с. 59 – 60]; 2) комментарі / уточнення: для **батько** – *бáтюшка* “піп” (з рос.), де “з рос.” – “з російської”; для [ле] – “але; тільки, лише; (як вставка в мові) от, же, ж”; 3) ілюстративний матеріал [5, с. 56] (подаються з витлумаченням): для [коркóші] – (у виразі [на к. кого взяти] “носити кого-небудь на спині, на плечах”) Ж, [горгóші] (мн.) (у сполученнях [нести дитину на горгóшах] “нести дитину на плечах, за спиною”, [узя ти на г.] Ме.

Ці словотворчі й фонетичні варіанти реєстрових слів, усі похідні від них, а також похідні від їх варіантів супроводжуються скороченими позначками, вказуючи на ті друківані джерела, у яких вони були зафіксовані; ці позначки розкриваються в загальному списку бібліографічних скорочень [43, т. 1, с. 13]. Це простежується у словникових статтях із реєстровими словами **батько**, [коркóші], [ле], [радїти], **ясний**: Ж – Малорусько-німецький словар / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів, 1886. – Т. 1–2; Ме – Словник специфічної лексики говірки села Писарівки / О. С. Мельничук // Лексикографічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР. – К., 1952. – Вип. 2; Нед – Малорусько-німецький словар / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів, 1886. – Т. 1–2; Я – Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Катеринослав, 1920. – Т. 1 та ін.

Зона поля етимології розпочинається з представлення генетичного матеріалу, тобто фіксації етимологічних відповідників з усіх слов’янських мов, у яких вони зафіксовані [43, т. 1, с. 10]: для **батько** – р. *бáтя*, *бáтька* “батько”, [бáтко] “тс.”, [бáт] “брат”, бр. [бáцька], др. *бáтя* “батько”, ч. *bát’a* (звернення до простакуватого чоловіка), слц. *bát’a* “дядько; [батько; старший брат]”, болг. *бацá* “батько”, [бáте] “старший брат”, м. *бáте*, *батко* “тс.”, схв. *бáта* “братик”, *бáћа* “тс.”, [бáча] “батенько, свекор”, *бáдитина* “батьківщина”; для **десять** – р. *дэ́сяць*, др. *дэ́сять*, п. *dziesięć*, ч. *deset*, слц. *desat’*, вл. *džesać*, нл. *žaseš*, полаб. *disat*, болг. м. *дэ́сет*, схв. *дэ́сѣт*, слн. *desét*, стсл. *десать*; для [коркóші] – р. (за)кóрки (у виразі *сесть на з. “сісти на плечі, на верхню частину спину”*), п. *кагк* “задня частина шиї”, ч. слц. *krk* “шия”, вл. *кугк* “горло”, *krk* “тс.”, болг. [къркач] (у виразі [нося на к.] “несу на плечах і верхній частині спини”), м. *кркач* (у виразі *носи к. “тягне (несе) на спині”*), схв. *кїке* (у виразі *пá кїке носити “нести на плечах”*), *кр́кача* “спина, горб” (на *кр́качама* “на печач”), слн. *křke* (мн.)

“довге волосся на голові”, *krkoš* (на *krkoš* “на плечах”), цсл. (схв.) *кръкъ* “шия”; для [ле] – др. *ле* “ледве”, *лѣ* “тс.”, п. *lecz* “але, та”, ст. *le* “але, та, а, проте, однак; тільки, лише”, *leć* “але, та, а, проте, однак”, ч. *leć* “але, проте, однак”, ст. *le* “і, та; а, але, проте”, слц. [le] “тільки”, полаб. *laa* “тс.”, болг. м. *ле* (підсилювальна частка), схв. *ле* (підсилювальна частка в заперечній конструкції), *лѣ* “тс.”, слн. *le* “тільки, лише”, стсл. *лъ* “ледве”; для [радїти] – р. *радѣть* “старатися, дбати, піклуватися”, бр. [*радзѣць*] “сприяти”, др. *радити* “турбуватися”, *родити* “тс.”, ч. ст. *peroditi* “не бажати”, вл. *rodžeć* (*rodzić*) “бажати, благоволити”, нл. *gožeš* “бажати, прагнути”, болг. *радѣя* “турбуюсь, прагну”, схв. *радити* “прагнути, працювати”, слн. [góditi] “турбуватися, дотримуватися”, стсл. *радити* (нерадити), *родити* “турбуватися”; для **ясний** – р. *ясный* “ясний”, бр. *ясны*, др. *ясьныи* “яскравий; ясний; чіткий; зрозумілий”, п. вл. нл. *jasny* “ясний”, ч. слц. *jasný*, болг. *ясен*, м. *јасен*, схв. *јасан*, слн. *jasen*, стсл. *гаснь*, цсл. *гасьнь* “тс.”;

При цьому можемо припустити, що генетичний матеріал, тобто представлені його відповідники зі своїми значеннями, ймовірно, свідчать про семантичний розвиток реєстрових слів у діахронічному зрізі: для **батько** – р. *батя*, *батька* “батько”, [*батко*] “тс.”, [*бат*] “брат”, бр. [*бацька*], др. *батя* “батько”, ч. *bát'a* (звернення до простакуватого чоловіка), слц. *bát'a* “дядько; [батько; старший брат]”, болг. *баця* “батько”, [*бате*] “старший брат”, м. *бате*, *батко* “тс.”, схв. *бата* “братик”, *баћа* “тс.”, [*бача*] “батьченко, свекор”, *бащина* “батьківщина”; для [коркóші] – п. *kaĭk* “задня частина шиї”, ч. слц. *krk* “шия”, вл. *kyrk* “горло”, *krk* “тс.”; для [ле] – др. *ле* “ледве”, *лѣ* “тс.”, п. *lecz* “але, та”, ст. *le* “але, та, а, проте, однак; тільки, лише”; для [радїти] – р. *радѣть* “старатися, дбати, піклуватися”, бр. [*радзѣць*] “сприяти”, др. *радити* “турбуватися”, *родити* “тс.”; для **ясний** – р. *ясный* “ясний”, бр. *ясны*, др. *ясьныи* “яскравий; ясний; чіткий; зрозумілий”; натомість, для **дѣсѣть** – не простежується.

Як бачимо, матеріал організовано в межах індоєвропейської сім'ї мов, про що свідчать усі етимологічні відповідники, зафіксовані у слов'янських мовах, які подаються у скороченому вигляді [43, т. 1, с. 12], а порядок їх розташування у статтях є чітко структурованим: р. – російський, бр. – білоруський, др. – давньоруський, п. – польський, ч. – чеський, слц. – словацький, вл. – верхньолужицький, нл. – нижньолужицький, полаб. – полабський, болг. – болгарський, м. – македонський, схв. – сербохорватський, слн. – словенський, стсл. – старослов'янський, цсл. – церковнослов'янський. Окрім цього, матеріал супроводжується: 1) **ремаркуванням** [12, с. 59–60]: **відсильні**: “тс.” – “те саме” (простежується у всіх словникових статтях); 2) **коментарями / уточненнями**: для **батько** – ч. *bát'a* (звернення до простакуватого чоловіка); для [ле] – болг. м. *ле* (підсилювальна частка), схв. *ле* (підсилювальна частка в заперечній конструкції); 3) **ілюстративний матеріал** [5, с. 56]: для [коркóші] – р. (*закорки* (у виразі *сесть на з.* “сісти на плечі, на верхню частину спини”)), болг. [*къркач*] (у виразі [*нося на к.*] “несу на плечах і верхній частині спини”), м. *кркач* (у виразі *носи к.* “тягне (несе) на спині”), схв. *křke* (у виразі *na křke positi* “нести на плечах”), *křkacha* “спина, горб” (на *кркачама* “на печач”), слн. *křke* (мн.) “довге волосся на голові”, *krkoš* (на *krkoš* “на плечах”).

Далі укладачі подають відомості суто етимологічного характеру, де аналізовані реєстрові одиниці СУЛМ і [ДС] знаходять етимологічне висвітлення або характеристику стану їх етимологічної розробки, зафіксовані в XIX і XX ст., тобто наводяться дані як про походження звукового складу основи (коренів), так і про розвиток семантики, починаючи з найдавнішого реконструйованого стану [43, т. 1, с. 7–8]: для **батько** – очевидно, псл. *bata*, *batja*, яке може бути зіставлене з дінд. *pita* “батько”, лат. *pater*, гр. *патѣр* “тс.”; вважається також результатом фонетичного спрощення псл. *bratъ* “брат”; значення “батько” в такому разі розвинулось уже після спрощення; думки про запозичення з іранських мов (Соболевский РФВ 64, 149), про субстратне балканське походження (Polák RS1 18, 28), як і про запозичення з тюркських мов (Mikl. EW 8), недостатньо обґрунтовані; для **дѣсѣть** – псл. **desęť* “десять” походить з іє. **dek'm-t-* “десятка”, пор. лит. *dėšimt*, *dėšimtīš*, лтс. *desmit*, прус. *dessimpts*, дінд. *daśát-*, *daśati-*, гр. *δεκάς*, род. в. *δεκάδος*, дісл. *tiund*; первісно псл. **desęť* було основою на -nt-, що згодом,

очевидно, за аналогією до утворень типу *pěť “п’ять”, *šestь “шість” і под. набула форм відміни на -ī; Соболевський (Slavia 5, 453) припускає, що псл. *desęть є контамінацією первісної форми *desę < іє. *dek'm - (пор. лат. decem “десять”, гот. taihum, гр. δεκά, ірл. deichn, дінд. daśá, ав. dasa, вірм. tasn, двн. zehan, нвн. zehn, тох. śák) і вторинної *desęть; про можливий зв'язок іє. *dek'm-t- із давнім сполученням “дві руки” див. Meillet BSL 29, 36; Walde-Hofm. I 329, а про зв'язок іє. *dek- “брати” (пор. гр. δεχομαι “тс.”); для [коркóші] – псл. *k'řkošь (k'řkošь), *k'řkašь (*k'řkoša), похідні від *k'řkь “шия”; – споріднене з дінд. křka- (не засвідчене) “шия, горло, кадик”, відбитим у křkata- “шийні хребці”; іє. *ker- “обертати, крутити, гнути” (сюди ж псл. *k'řčь, укр. кóрчі); менш певні як відповідники дісл. kverk “горло, гортань”, лат. gurges “стравохід”, дінд. gargaga- “тс.”, лит. kãklas “шия” (Machek ESJČ 293); виведення від *k'řčь, укр. кóрчі (Brückner 220) мало переконливе; слово розглядається і як субстратне в індоєвропейських мовах (пор. абх. гугу “гортань”) (Treimer Lingua 9 (1960), 99); для [ле] – псл. le, lě “тільки” (і підсилювальна частка); – споріднене з лит. -le, -lė, -lai “тс.” в nule “тільки, тепер, тільки що, шойно”, tale “тс.”; далі пов'язується з лит. laĩ “хай, нехай”, лтс. laĩ “тс.”; сумнівне зіставлення (Machek ESJČ 323) з хет. lē, що функціонує як заперечна частка при імперативі; можливий зв'язок з іє. *leikʷ- “залишати, залишок”; для [радїти] – псл. raditi / roditi “турбуватися; бажати, намагатися”; – споріднене з лит. rodyti “показувати”, лтс. ruodu, radu, rast “бути звиклим до чогось”, ірл. imm-gádim “обдумувати”, гот. gōdjan “говорити”, garēdan “передбачати”, двн. gātan “турбуватися”, свн. gāt “рада”, нвн. Rat “тс.”; іє. *rē-dh- / rō-dh-, похідні від *ar- / (a)re- “припасовувати”; для я́сний – псл. jasnъ(јь) < *jěsnъ(јь) < *ěsknъ(јь) пов'язане з jaskravъ(јь), *(j)ěskravъ(јь), *jъskra, укр. яскра́вий, іскра; далі реконструюється безсуфіксне *eš- < іє. *aihd- “горіти, палати”, споріднене з лит. aiškus “ясний, чіткий”, можливо, також з тох. В yesāñ “ясний, чіткий”, що продовжують іє. *āis- “жар”; -k- перед -n- випало, як і в інших давніх утвореннях, пор. др. tьснъ < псл. *těsknъ (споріднене з tiskati), др. прѣснъ < псл. *prěsknъ (споріднене з лит. prėskas “прісний”); пов'язання (Brückner 200–201) з ч. jásatì “кричати з радістю”, jasovatì, до яких як семантичну паралель наводять лат. clārus “ясний”, від slāto “кричу”, непереконливе; виглупчення слова як фіно-угорського лексичного субстратного елемента, спорідненого з фін. sää “погода”, хант. sāñki “світло” (Polák Orbis 1964 13/2, 575) мало ймовірно; реконструкція псл. *(j)astnъ (< іє. *ōs-t-n-) (Schuster-Šewc 432) не досить обґрунтована.

Як бачимо, у всіх словникових описах простежуються:

1) етимони реєстрових слів, тобто їх реконструйовані форми (архетипи, праформи) з первісними значеннями, а також їх основи на різних етапах розвитку праслов'янської мови, починаючи від найпізнішого і закінчуючи найдавнішим [43, т. 1, с. 10], засвідчені таким позначенням, як зірочка *, “псл.” – “праслов'янська”, або “псл.” разом із зірочкою *, надрукованих перед відповідними етимонами: для ба́тько – псл. bata, batja; для де́сять – псл. *desęть “десять”; для [коркóші] – псл. *k'řkošь (k'řkošь), *k'řkašь (*k'řkoša), похідні від *k'řkь “шия”; для [ле] – псл. le, lě “тільки” (і підсилювальна частка); для [радїти] – псл. raditi / roditi “турбуватися; бажати, намагатися”; для я́сний – псл. jasnъ(јь) < *jěsnъ(јь) < *ěsknъ(јь) пов'язане з jaskravъ(јь), *(j)ěskravъ(јь), *jъskra;

2) етимологічно пов'язані з реєстровими словами відповідники інших індоєвропейських мов, починаючи з найближчих до праслов'янської словотворчих й фонетичних форм [43, т. 1, с. 10–11]: для ба́тько – дінд. pita “батько”, лат. pater, гр. πατήρ “тс.”; для де́сять – лит. dēšimt, dešimtiš, лтс. desmit, прус. dessimpts, дінд. daśát-, daśati-, гр. δεκάς, род. в. δεκάδος, дісл. tiund; Соболевський (Slavia 5, 453) припускає, що псл. *desęть є контамінацією первісної форми *desę < іє. *dek'm - (пор. лат. decem “десять”, гот. taihum, гр. δεκά, ірл. deichn, дінд. daśá, ав. dasa,

вірм. *tasn*, двн. *zēhan*, нвн. *zehn*, тох. *šāk*) і вторинної **desęť*; для [коркóші] – споріднене з дінд. *kṛka-* (не засвідчене) “шия, горло, кадик”, відбитим у *kṛkata-* “шийні хребці”; менш певні як відповідники дісл. *kverk* “горло, гортань”, лат. *gurges* “стравохід”, дінд. *gargara-* “тс.”, лит. *kāklas* “шия” (Machek ESJČ 293); виведення від **k^hṛś*, укр. *кóрчи* (Brückner 220) мало переконливе; для [ле] – споріднене з лит. *-le, -lė, -lai* “тс.” в *nule* “тільки, тепер, тільки що, щойно”, *tale* “тс.”; далі пов’язується з лит. *laĩ* “хай, нехай”, лтс. *laĩ* “тс.”; сумнівне зіставлення (Machek ESJČ 323) з хет. *lē*, що функціонує як заперечна частка при імперативі; для [радїти] – споріднене з лит. *ródyti* “показувати”, лтс. *guodu, radu, rast* “бути звиклим до чогось”, ірл. *imm-gādim* “обдумувати”, гот. *gōdjan* “говорити”, *garēdan* “передбачати”, двн. *gātan* “турбуватися”, свн. *gāt* “рада”, нвн. *Rat* “тс.”; для **я́сний** – споріднене з лит. *aiškus* “ясний, чіткий”, можливо, також з тох. В *uesāñ* “ясний, чіткий”; пов’язання (Brückner 200–201) з ч. *jasati* “кричати з радощів”, *jasovati*, до яких як семантичну паралель наводять лат. *clārus* “ясний”, від *clāro* “кричу”, непереконливе; витлумачення слова як фіно-угорського лексичного субстратного елемента, спорідненого з фін. *sää* “погода”, хант. *sāñki* “світло” (Polák Orbis 1964 13/2, 575) мало ймовірно.

3) індоєвропейський корінь чи поширена основа: для **дéсять** – псл. **desęť* “десять” походить з іє. **dek^hm-t-* “десятка”; Соболевський (Slavia 5, 453) припускає, що псл. **desęť* є контамінацією первісної форми **desę* < іє. **dek^hm-* і вторинної **desęť*; про можливий зв’язок іє. **dek^hm-t-* із давнім сполученням “дві руки” див. Meillet BSL 29, 36; Walde–Hofm. I 329, а про зв’язок іє. **dek-* “брати” (пор. гр. δε χομα “тс.”); для [коркóші] – іє. **ker-* “обертати, крутити, гнути” (сюди ж псл. **k^hṛś*, укр. *кóрчи*); для [ле] – можливий зв’язок з іє. **leik^h-* “залишати, залишок”; для [радїти] – іє. **rē-dh-* / *rō-dh-*, похідні від **ar-* / (а)re- “припасовувати”; для **я́сний** – псл. *jasn^h(j^h)* < **jēs^h(j^h)* < **ěsk^h(j^h)* пов’язане з *jaskrav^h(j^h)*, *(j)ěskrav^h(j^h), **j^hskra*, укр. *яскрáвий, іскра*; далі реконструюється безсуфіксне **eš-* < іє. **aihd-* “горіти, палати”, споріднене з лит. *aiškus* “ясний, чіткий”, можливо, також з тох. В *uesāñ* “ясний, чіткий”, що продовжують іє. **aiš-* “жар”; натомість, для **бáтько** – не простежується.

Етимологічна характеристика демонструє таке: в середині словникових статей із реєстровими словами **бáтько, дéсять, [коркóші], [ле]** і **я́сний** указуються прізвища тих авторів (фіксуються у круглих дужках), які дотримуються різних думок щодо етимології відповідного слова [43, т. 1, с. 13]. Завершуються словникові статті переліком бібліографічних джерел, які наведено у загальному списку бібліографічних скорочень [там само, т. 1, с. 11] у такому порядку, що спочатку список починається з найновіших праць – тих, у яких розглядається українське слово, а потім праць з російської та інослов’янської етимології і т. д. [там само, т. 1, с. 13], а також позначкою “Пор.” – “порівняй”, за допомогою якої робиться зворотне відсилання до словникової статті відповідного іншого слова (слів) [там само, т. 1, с. 8], у яких подається набагато коротша етимологічна характеристика: **дéсять** – Пор. **деся́тий**; [коркóші] – Пор. **карк, корча́га**; [ле] – Пор. **а́л¹, лем, ле́но**; [радїти] – Пор. **ра́да**; **я́сний** – Пор. **і́скра, яскра́вий**.

Окрім цього, етимологічно пов’язані з реєстровими словами відповідники інших індоєвропейських мов подаються у статтях у скороченому вигляді: ав. – авестійська, вірм. – вірменська, гр. – грецька, гот. – готська, двн. – давньовірменська, дінд. – давньоіндійська, дісл. – давньоісландська, ірл. – ірландська, лат. – латинська, лит. – литовська, лтс. – латиська, нвн. – нижньовірменська, прус. – прусська, свн. – середньовірменська, тох. – тохарська, укр. – українська, фін. – фінська, хант. – хантійська, хет. – хетська, ч. – чеська. У процесі аналізу етимологічної характеристики реєстрових слів спостерігаємо: 1) **ремаркування** [12, с. 59–60]: а) **відси́льні**: тс. – те саме, пор. – порівняй (у більшості статтях); в) **граматичні**: для **дéсять** – род. в. *δεκάδος*, де “род. в.” – “родовий відмінок”; 2) **коментарі / уточнення**: для **дéсять** – Соболевський (Slavia 5, 453) припускає, що псл. **desęť* є контамінацією первісної

форми *dese < іє. *dek'm- (пор. лат. decem “десять”, гот. taihum, гр. δεκά, ірл. deichn, дінд. daśá, ав. dasa, вірм. tasn, двн. zēhan, нвн. zehn, тох. śák); Walde–Hofm. I 329, а про зв'язок іє. *dek- “брати” (пор. гр. δεχομαι “тс.”); для [коркóші] – споріднене з дінд. kṛka- (не засвідчене) “шия, горло, кадик”, відбитим у kṛkata- “шийні хребці”; іє. *ker- “обертати, крутити, гнути” (сюди ж псл. *k^hṛśь, укр. *кóрчі*); виведення від *k^hṛśь, укр. *кóрчі* (Brückner 220) мало переконливе; слово розглядається і як субстратне в індоєвропейських мовах (пор. абх. gurgu “гортань”) (Treimer Lingua 9 (1960), 99); для [лє] – псл. le, lě “тільки” (і підсилювальна частка); для *я́сний* – к-перед -n- випало, як і в інших давніх утвореннях, пор. др. *тѣснь* < псл. *tēsknъ (споріднене з tiskati), др. *прѣснь* < псл. *prēsknъ (споріднене з лит. grėskas “прісний”); реконструкція псл. *(j)asnъ (< іє. *ōs-t-n-) (Schuster-Sewč 432) не досить обґрунтована.

Проаналізований фактичний матеріал дає підстави говорити про “принципові настанови”: 1) лексикографічні; 2) лінгвокогнітивні; 3) лінгвістичні, яких дотримувалися укладачі у конструюванні словникових статей УСПМ ⇔ ЕЗІУСПМ.

Лексикографічний принцип простежується у **спадковості (послідовності) лексикографічних творів** [12, с. 50], або **їх традиційності** [8, с. 207], яку підтверджує цитата з підрозділу “Наукові засади Словника”, розташованого в передмові до ЕСУМ у першому томі: “ЕСУМ укладено в основному на традиційних наукових засадах, прийнятих і в інших сучасних етимологічних словниках індоєвропейських, у тому числі й слов'янських, мов” [43, т. 1, с. 9]. Водночас цей принцип разом із **принципом нормативності у відборі та подачі лексики** [12, с. 51], або **принципами ефективності, повноти** [8, с. 207], стали “підґрунтям” для заповнення двох зон словникових статей УСПМ ⇔ ЕЗІУСПМ: **поля заголовного слова і поля етимології** [5, с. 56], де укладачі, подаючи етимологічні відомості, залучили такі параметри [15, с. 73–77], як 1) наголос – просодичну характеристику реєстрових слів, їх словотворчі й фонетичні варіанти, похідні від реєстрових слів, а також похідні від їх варіантів [43, т. 1, с. 10]; 2) спеціальні помітки / словникові ремарки (граматичні, лексичні, семантичні, стилістичні, хронологічні тощо) [12, с. 59–60]; 3) коментарі / уточнення; 4) ілюстративний матеріал [5, с. 56]. Окрім цього, у **зоні поля заголовного слова** наявні словотворчі й фонетичні варіанти УСПМ ⇔ ЕЗІУСПМ, похідні від їх варіантів, включаючи діалектні й літературні форми, які організовано за традиційним **гніздовим принципом** [1, с. 32–33; 12, с. 69–71; 23, с. 13–23; 27, с. 181–188; 31, с. 12–18; 38, с. 265–304]: “до найпростішого (чи найчастіше вживаного) слова, яке потребує окремого етимологічного пояснення, у тій самій статті приєднуються його фонетичні варіанти й вибрані споріднені слова, словотворчий зв'язок яких з реєстровим словом є цілком прозорим (за винятком найбільш регулярно утворюваних)” [43, т. 1, с. 7]. Більше того, похідні від УСПМ ⇔ ЕЗІУСПМ, серед яких також представлені діалектні й літературні форми, по-перше, подано одразу після їх варіантів, а по-друге, розташовано у такій послідовності: спочатку йдуть безпрефіксні похідні, а після них – префіксальні в алфавітному порядку префіксів. Зауважимо, що безпрефіксні похідні групуються за частинами мови з наведенням на першому місці форм тієї самої частини мови, до якої належить реєстрове слово; в межах кожної частини мови слова подаються, як правило, за **алфавітним принципом**, але без розмежування літературних і діалектних форм (останні, як уже було згадано вище, беруться в квадратні дужки []) [там само, т. 1, с. 11].

Тимчасом традиційні принципи, насамперед, **прагматизм** [7, с. 21; 10, с. 216; 13, с. 30; 39, р. 291] і **теоретична (найновіші відомості) й практична площина лексикографічних творів** [12, с. 51] збігаються з **принципом відносності та орієнтованості на адресата** М. П. Денисова [8, с. 207], про що засвідчить анотація до ЕСУМ, представлена в першому томі: Словник орієнтується на “філологів широкого профілю, фахівців з української та інших слов'янських мов і всіх, хто цікавиться походженням слів, – наукових працівників, викладачів, студентів” [43, т. 1, с. 4]. ЕСУМ “враховує особливості всіх мов” [12, с. 52],

що простежується у зоні поля етимології, де укладачі вводять такі параметри [15, с. 73–77], як 1) генетичний матеріал, фіксуючи етимологічні відповідники з усіх слов'янських мов, у яких вони зафіксовані [43, т. 1, с. 10]; 2) етимологічну характеристику реєстрового слова (дані про походження звукового складу основ (коренів), розвиток семантики); 3) досвід реконструкції реєстрового слова; 4) семантичний розвиток реєстрового слова у діяхронічному зрізі.

Принципові підходи щодо узагальнення словникових відомостей як моделювання плану змісту мови в ЕСУМ також ґрунтуються на тих засадах, які свого часу визначила О. С. Кубрякова. Це лінгвокогнітивні принципи, зокрема **принцип експланаторності** [17, с. 14], який, за твердженням М. В. Піменової, є “прагненням не тільки описувати факти мови” в етимологічних статтях, але й “знайти їм пояснення”. При цьому дослідниця додає, що “пояснення таких фактів має висуватися на перший план, відтісняючи формальний опис, тобто в діаді опис – пояснення має відбуватися зміщення акцентів” [25, с. 2]. На думку Р. М. Фрумкіної, у словниковій статті (не лише етимологічній) має “підкреслюватися цінність пояснення, а не тільки описи” [36, с. 11], тому якщо сам опис спрямований “на осягнення структури і семантики мовних об’єктів”, то пояснення – “на з’ясування їх функціонування” [26, с. 74–75]. У словникових статтях УСПМ ⇔ ЕЗІУСПМ така тенденція чітко простежується при представленні: 1) семантичної структури УСПМ ⇔ ЕЗІУСПМ, їх словотворчих і фонетичних варіантів, похідних від УСПМ ⇔ ЕЗІУСПМ та похідних від їх варіантів; 2) генетичних (етимологічних) відповідників УСПМ ⇔ ЕЗІУСПМ і 3) пояснення етимологічних гіпотез УСПМ ⇔ ЕЗІУСПМ, поданих у зоні поля етимології.

Принцип експланаторності підсилюється за допомогою **принципу експансіонізму** [18, с. 207], якого укладачі дотримуються при введенні відомостей до цих словникових статей. Так, наприклад, у зоні поля етимології наявні покликання на *етнографічні й історичні довідники*: Бурячок 10–23 – Назви спорідненості і стояцтва в українській мові / А. А. Бурячок. – К., 1961; Трубачев Терм. родства 21, 195 – История славянский терминов родства / О. Н. Трубачев. М., 1959 та ін. Відтак, науково-доказова, тобто експланаторна, база відповідних мовних явищ у словникових статтях підсилюється [28, с. 35] через вихід у такі суміжні сфери, як етнографія / етнологія, історія.

Власне *лінгвістичним принципом* є **системність** конструювання змісту *лівої частини* і змісту *правої частини* словникових статей [20, с. 205], тобто, за С. О. Вивенко, упорядкування і систематизація матеріалу у двох зонах: “полі заголовного слова і полі етимології” [5, с. 56–57]. **Принцип системності** є ефективним і доцільним тоді, коли “потрібно охарактеризувати / описати / створити об’єкт, який досліджується або проектується як дещо ціле, складне і про який неможливо одержати просте уявлення” [35, с. 130]. Комплексний аналіз структур словникових статей УСПМ ⇔ ЕЗІУСПМ, серед яких представлені СУЛМ і [ДС], з одного боку, дозволив установити системний характер щодо організації їх матеріалу, а з іншого, – представити розгорнуту загальну модель словникової статті в ЕСУМ, яка і підтверджує цю системність:

Поле заголовного слова:

1. Реєстрове слово.
2. Семантизація реєстрового слова.
3. Деривати реєстрового слова:
 - а) словотворчі й фонетичні варіанти, їх похідні (діалектні й літературні форми);
 - б) похідні від реєстрового слова (діалектні й літературні форми).
4. Семантичний розвиток дериватів у синхронічному зрізі.
5. Форма подання матеріалу:
 - а) просодична характеристика (акценти / наголоси);
 - б) система спеціальних поміток / словникових ремарок (граматичні, лексичні, семантичні, стилістичні, хронологічні тощо);

- в) коментарі / уточнення;
- г) ілюстративний матеріал.
- 6. Бібліографія: лексикографічні джерела.

Поле етимології:

1. Генетичний матеріал реєстрового слова.
2. Етимологічна характеристика реєстрового слова (дані про походження звукового складу основ (коренів), розвиток семантики).
3. Досвід реконструкції реєстрового слова.
3. Семантичний розвиток реєстрового слова у діахронічному зрізі.
4. Форма подання матеріалу:
 - а) просодична характеристика (акценти / наголоси);
 - б) система спеціальних поміток / словникових ремарок (граматичні, лексичні, семантичні, стилістичні, хронологічні тощо);
 - в) коментарі / уточнення;
 - г) ілюстративний матеріал.
5. Форма організації матеріалу.
6. Бібліографія:
 - а) довідники;
 - б) лексикографічні джерела.

В окремих елементах словникової статті, зокрема в зоні поля етимології спостерігаємо також дотримання укладачами **принципу системності**: 1) генетичний матеріал – етимологічні відповідники реєстрового слова, зафіксовані у слов'янських мовах, які подано у скороченому вигляді, мають чітку послідовність: р. – російський, бр. – білоруський, др. – давньоруський, п. – польський, ч. – чеський, слц. – словацький, вл. – верхньолужицький, нл. – нижньолужицький, полаб. – полабський, болг. – болгарський, м. – македонський, схв. – сербохорватський, слн. – словенський, стсл. – старослов'янський [43, т. 1, с. 12]; 2) бібліографія наводиться в такому порядку, щоб список спочатку починався з найновіших праць – тих, у яких розглядається українське слово, а потім праць з російської та інослов'янської етимології і т. ін. [там само, т. 1, с. 13].

Лінгвістичний **принцип нормативності у відборі та подачі лексики** [12, с. 51–52] простежується у двох зонах словникових статей УСПМ ⇔ ЕЗІУСПМ: полі заголовного слова і полі етимології [5, с. 56], де укладачі, подаючи етимологічні відомості, залучили такі параметри [15, с. 73–77], як 1) наголос – просодичну характеристику реєстрових слів, їх словотворчі й фонетичні варіанти, похідні від реєстрових слів, а також похідні від їх варіантів [43, т. 1, с. 10]; 2) спеціальні помітки / словникові ремарки (граматичні, лексичні, семантичні, стилістичні, хронологічні тощо) [12, с. 59–60]; 3) коментарі / уточнення; 4) ілюстративний матеріал [5, с. 56].

Підсумовуючи зазначене вище, вкажемо на такі **висновки**:

1. **ЕСУМ** – це словник, у якому подано основні відомості про етимологію (тобто, походження і генетичні зв'язки) слів української літературної мови і українських діалектів, зафіксованих в XIX і XX ст.

2. Характеристика *мега-, макро- і мікроструктури* як основних композиційних складових ЕСУМ дозволяє констатувати, що **мегаструктура** словника включає: передмову; вступ (характер словника, наукові засади та будову його словникових статей); умовні скорочення і їх пояснення (скорочення ремарок, назви мов, наріч і діалектів та бібліографічні скорочення); основний список слів, тобто власне словник; **макроструктура**: а) самостійні (повнозначні) частини мови: іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники; б) службові (неповнозначні): прийменники, сполучники, частки; в) вигуки; г) префікси; д) особові імена й етнічні назви; **мікроструктура** містить чотири варіанти конструювання словникових статей, серед яких 3 – основні й 1 – додатковий.

3. У ході проведеного комплексного аналізу словникових статей УСПМ⇔ЕЗІУСПМ було встановлено, що принциповим є конструювання їх двох зон: поля заголовного слова і поля етимології.

4. Лексикографічне конструювання словникових статей УСПМ⇔ЕЗІУСПМ супроводжувалося дотриманням укладачами таких принципів: 1) *лексикографічних*: спадковість (послідовність) лексикографічних творів; прагматизм; теоретична (найновіші відомості) і практична площина лексикографічних творів (принцип відносності та орієнтованості на адресата); принципи економії, ефективності, повноти; 2) *лінгвокогнітивних*: принцип експланаторності; принцип експансіонізму; 3) *лінгвістичних*: принцип системності; принцип нормативності у відборі та подачі лексики.

5. Представлено загальну модель структури словникової статті ЕСУМ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апажев М. Л. Лексикография. Теория и практика. Прошлое. Настоящее. Будущее / Мухамед Локманович Апажев. – Нальчик : Каб.-Балк. ун-т, 2005. – 384 с.
2. Апресян Ю. Д. Толковый словарь нового типа как основа серии словарей / Ю. Д. Апресян // Современное состояние и тенденции развития отечественной лексикографии. – М. : Русский язык, 1988. – С. 14–16.
3. Бондарчук Н. С. “Словарь русского языка XI–XVII вв.” и его значение для изучения истории русского языка / Н. С. Бондарчук, Р. Д. Кузнецова // Вопросы языкознания / [за ред. И. В. Соболева]. – М. : Изд-во “НАУКА”, 1985. – № 1. – С. 80–88.
4. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Наука, 1977 – С. 118–161.
5. Вывенко С. О. Индоевропейские этимологические словари в гипертекстовой среде : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Светлана Олеговна Вывенко. – СПб., 2000. – 123 с.
6. Гринев С. В. Введение в терминологическую лексикографию : [учебное пособие] / Сергей Викторович Гринев. – М. : Б. и., 1986. – 102 с.
7. Девкин В. Д. Очерки по лексикографии / Валерий Дмитриевич Девкин. – М. : Прометей, 2000. – 395 с.
8. Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания / Петр Никитич Денисов. – М. : Русский язык, 1980. – 253 с.
9. Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания / Петр Никитич Денисов. – М. : Русский язык, 1993. – 245 с.
10. Денисов П. Н. Основные проблемы теории лексикографии / Петр Никитич Денисов. – М. : Русский язык, 1976. – 207 с.
11. Денисов П. Н. Практика, история и теория лексикографии в их единстве и взаимообусловленности / П. Н. Денисов // Проблемы учебной лексикографии и обучение лексике. – М. : Русский язык, 1978. – С. 25–33.
12. Дубичинский В. В. Лексикография русского языка : [учебное пособие для вузов] / Владимир Владимирович Дубичинский. – М. : Наука, 2008. – 432 с.
13. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография / Владимир Владимирович Дубичинский. – Харьков : Б. и., 1998. – 160 с.
14. Заграевская Т. Б. Вклад А. Баррера и Ч. Леланда в раскрытие генезиса и бытия англоязычного афроэтносубъязыка / Т. Б. Заграевская // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Серия Филология. – Самара, 2013. – Т. 15. – № 2 (3). – С. 731–740.
15. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Юрий Николаевич Караулов. – М. : Наука, 1981. – 366 с.

16. Кирикилиця В. В. Вибір і використання словників в умовах європейської багатомовності / В. В. Кирикилиця // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія Філологічні науки. – Луцьк : Вид-во ВНУ імені Лесі Українки, 2008. – № 2. – С. 252–256.
17. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма : лингвистика – психология – когнитивная наука / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 3–15.
18. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е. С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века / [под ред. Ю. С. Степанова]. – М. : РГУ, 1995. – С. 149–238.
19. Кудашев И.С. Проектирование переводческих словарей специальной лексики / Игорь Сергеевич Кудашев. – Helsinki : Helsinki University, 2007. – 445 с.
20. Лейчик В. М. Терминоведение : предмет, методы, структура / Владимир Моисеевич Лейчик. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : КомКнига, 2006. – 256 с.
21. Мейзерська І. В. Лексикографічна параметризація : структурний та функціональний аспекти (на прикладі Великого тлумачного словника української мови) / І. В. Мейзерська // Вісник Сумського державного університету. Серія Філологія. – Суми, 2007. – Т. 1. – № 1. – С. 151–155.
22. Миролубов А. А. Методика обучения иностранным языкам в средней школе / А. А. Миролубов, Н. И. Гез, М. В. Ляховицкий. – М. : Высшая школа, 1982. – 373 с.
23. Морковкин В. В. Типология типологических словарей / В. В. Морковкин // Vocabulum et vocabularium. – Харьков : Изд-во Харьковского ун-та, 1994. – Вып. 1 – С. 13–23.
24. Остапова И. В. Метод и технология представления этимологического словаря украинского языка в цифровой среде / И. В. Остапова // Бионика интеллекта. – Х. : ХНУРЕ, 2009. – № 2 (71). – С. 40–47.
25. Пименова М. В. Концептуальные исследования. Введение : [учебное пособие] / М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева. – СПб. : ФЛИНТА, 2011. – 176 с.
26. Попова Е. А. Человек как основополагающая величина современного языкознания / Е. А. Попова // Филологические науки. – 2002. – № 3. – С. 69–77.
27. Роменская В. Ф. О классификационной схеме понятия “тип словаря” / В. Ф. Роменская // Структурная и прикладная лингвистика. – Л. : ЛГУ, 1978. – С. 181–188.
28. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология : [монография] / Елена Александровна Селиванова. – К. : Издательство украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248с.
29. Селігей П. О. З досвіду етимологізації запозичених суфіксів у словнику / П. О. Селігей // Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство. – К. : Видавничий дім Д. Бураго, 2012. – С. 113–121.
30. Селігей П. О. Що нам робити із запозиченнями? / П. О. Селігей // Українська мова. – К., 2007. – № 4. – С. 16–32.
31. Ступин Л. П. Лексикография английского языка : [учебное пособие] / Леонид Павлович Ступин. – М. : Высшая школа, 1985. – 168 с.
32. Сучасна українська літературна мова : підручник [для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти] / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас, Г. О. Козачук, О. І. Леута, В. В. Лобода. – 2-ге вид., перед. і доп. – К. : Вища школа, 2000. – 430 с.
33. Табанакова В. Д. Идеографическое описание научной терминологии в специальных словарях : дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.21 / Вера Дмитриевна Табанакова. – Тюмень, 2001. – 288 с.
34. Табанакова В. Д. Семантизация термина в одноязычных терминологических словарях: автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / В. Д. Табанакова. – Л., 1981. – 19 с.
35. Тарнавська Т. В. Генеза поняття “система” : історичний огляд / Т. В. Тарнавська // Духовність особистості : методологія, теорія і практика. – 2011. – Вип. 6. – С. 129–139.

36. Фрумкина Р. М. Самосознание лингвистики – вчера и завтра / Р. М. Фрумкина // Известия Российской Академии Наук. Серия литература и язык. – 1999. – Т. 58. – № 4. – С. 21–28.
37. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии / Лев Владимирович Щерба // Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Л. : Наука, 1958. – 182 с.
38. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Лев Владимирович Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.
39. Geeraerts D. Principles of Monolingual Lexicography / Dirk Geeraerts. – B. : Walter de Gruyter, 1989. – P. 287–296.
40. Hausmann F. J. Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires / F. J. Hausmann // Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. An International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie of Linguistics and Communication Science. – B. : Walter de Gruyter, 1991. – 1017 p.
41. Malkiel Y. A Typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features / Y. Malkiel // Problems in Lexicography. – Bloomington : Indiana University Press, 1962. – P. 3–24.
42. Zgusta L. Manual of Lexicography / L. Zgusta L., V. Cerny. – P. : La Haye, 1971. – 360 p.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

43. Етимологічний словник української мови : в 7 т. [уклад. О. С. Мельничук та ін.]. – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1982. – Т. 1 : А–Г. – 634 с.; 1985. – Т. 2 : Д–Копці. – 573 с.; 1989. – Т. 3 : Кора–М. – 553 с.; 2003. – Т. 4 : Н–П. – 657 с.; 2006. – Т. 5 : Р–Т. – 705 с.; 2012. – Т. 6 : У–Я. – 569 с.
44. Етимологічний словник української мови : у 2 т. / [уклад. Я. Б. Рудницький]. – Вінніпег : УВАН, 1972. – Т. 1 : А–Г. – I–LXXXV, 968 с.; 1982. – Т. 2 : Д–Б. – 1128 с.
45. Тайна именования : словарь фирмонимов, новейших названий предприятий Вятского края в конце XX в. / [сост. Т. К. Николаева]. – Киров-на-Вятке : Клуб “Вятские книголюбы” им. Е. Д. Петряева, 1998. – 71 с.

Дата надходження до редакції 31.03.2014